

Erfgoednummer: L01

Hoge of Boven Birk

Ontginningstype: Regelmatige kamptgunning

Feitelijke gegevens

Adres: Ten zuiden van de Birkstraat

Waardering: hoog en zeer hoog (beschermd dorpsgezicht De Birk)

Datering: Middeleeuwen

Begrenzing van het gebied Birkstraat en omgeving (rood stippellijn). Het geel gemarkeerde gebied betreft het in 1991 aangewezen gemeentelijke beschermd dorpsgezicht De Birk.

Stedenbouwkundig-landschappelijke ontwikkeling

De Birk is een buurtschap dat in de middeleeuwen is ontstaan langs een van de twee hoofdwegen: de weg die vanuit Amsterdam via Soest en Amersfoort, verder naar het oosten doorliep. Het was dus een belangrijke doorgaande infrastructuur over land. De bebouwing van het buurtschap De Birk concentreerde zich rondom deze laatste weg. De verwijzing naar de Lage en Boven Birkseweg vloeit voort uit de fysisch geografische opdeling van het landschap, waarop het buurtschap gevormd is. Het deel ten noorden van de Birkstraat wordt Lage of Neder Birk genoemd. Dit deel dat tot aan de Eem doorloopt, ligt op de veen- en kleigronden van de Eemvallei. Het deel ten zuiden van de Birkstraat wordt Hoge of Boven Birk genoemd. Een verwijzing die voortkomt uit de ligging van dit deel van het buurtschap op de flank van de Heuvelrug. De verschillende liggingen leiden tot andere fysieke karakteristieken. Wat met name terug te zien was in het gebruik van de twee wegen die door het buurtschap heen liepen. De huidige Peter van den Breemerweg, die voorheen ook wel Benedenweg, Lage Birkseweg, Neerweg of Zwarteweg werd genoemd, lag laag in het landschap (meer richting de Eem). Hierdoor was deze in de winter vaak slecht begaanbaar. De tweede doorgaande route door het buurtschap is de Birkstraat. Ook deze straat kende verschillende namen, zoals de Turfweg, Bovenbirkseweg en Bovenweg. Vanwege de hogere ligging was deze gedurende het hele jaar door begaanbaar.

Vanaf het begin van de 15de eeuw waren grote delen van de gronden in De Birk in eigendom van het klooster Mariënhof dat aan de zuidzijde van het gebied was gelegen. Daarnaast was een groot deel van de gronden in de 17de en 18de eeuw in bezit van Amersfoortse burgers. De naam van het gebied verwijst naar een voormalig berkenbos (birk) en is daarmee een toponiem dat verwijst naar een ontwikkeling die vanaf de vroege middeleeuwen op de Utrechtse Heuvelrug heeft plaatsgevonden. Als gevolg van grootschalige houtkap verdwenen de bossen, die op de Heuvelrug stonden. Aan het begin van de 18de eeuw waren de bossen zo goed als verdwenen. De hoogwaardige beuken-eikenbossen maakten plaats voor pioniersbossen met overwegend berken. De beweiding met schapen leidde uiteindelijk tot het verdwijnen van de berken en het ontstaan van stuifzanden met heide. Met name van die stuifzanden had men in De Birk veel last. Om te voorkomen dat de akkers te veel zouden overstuiven, werden rondom de percelen houtwallen aangebracht. Hierdoor ontstonden duidelijk van elkaar gescheiden percelen.

Het buurtschap De Birk

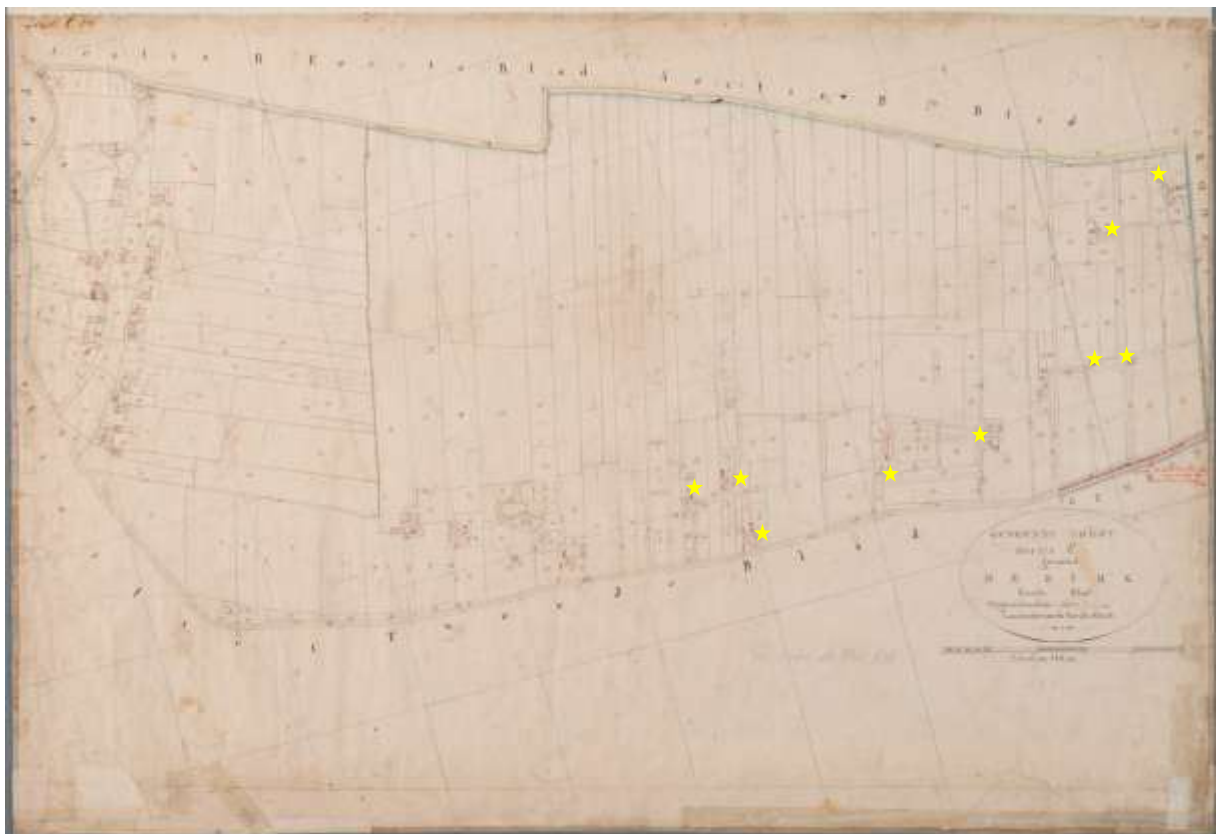
Wanneer de ontginningen van dit gebied exact hebben plaatsgevonden is niet bekend. Dit zal waarschijnlijk ergens tussen de 11de en de 15de eeuw zijn geweest. Het gebied ten zuiden van de Birkstraat is een regelmatige kampontginning met een strokenverkaveling, waarbij sprake is van esvorming (bron: Agrarische landschappenkaart, Ontginningstypen hoog Nederland, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (geraadpleegd 30 januari 2024)). De kampontginningen op de zandgronden dateren over het algemeen van rond het jaar 1000. Het waren ontginningen die buiten de dorpsstructuren (in dit geval Soest) werden ontgonnen door een boerderij of een groep van boerderijen. Deze 'kampen' bestonden uit regelmatige langgerekte akkers met wisselende breedte en op de wat hoger gelegen zandige gronden, omzoomd met eiken. Voor het vee werden omwalde en met bomen omzoomde weilanden gerealiseerd. Deze lagen aan de meer natte zijde van de nederzettingen. In dit geval aan de zijde van de Lage Birk (ten noorden van de Birkstraat, richting de Eemvallei). Het achterste deel van de percelen aan de zuidzijde van de Birkstraat waren doorgaans het droogste en minst vruchtbare. Deze waren vaak beplant met een klein bosperceel. De regelmaat van de structuur impliceert een zekere planmatigheid.

De achterzijde van de percelen van de Hoge Birk (ten zuiden van de Birkstraat bestaan vaak uit bos, net als de houtwallen tussen de percelen. Zicht vanaf de Maarschalkerweg richting de Birkstraat t.h.v. parkeerplaats Korte Duinen.

Kadastraal minuutplan 1811-1832, Gemeente Soest, Sectie C1 (onder, gebied ten noorden van de Birkstraat) en C2 (boven, gebied ten noorden van de Birkstraat), (Collectie RCE. Bewerkt) Op de kaart zijn de aanwezige schapenstallen met een gele ster gemarkeerd. De landschappelijke structuur, met bospercelen achter op het perceel die zijn verbonden met de lanen naar de Birkstraat, is duidelijk herkenbaar op deze kaart (boven, groene marking).

Stegen en lanen

Een ander kenmerk van het gebied betreft de stegen, die vanaf de Birkstraat naar de hoge gronden, grenzend aan de zuidzijde van de Hoge Birk liepen. In de huidige situatie zijn deze stegen nog steeds

terug te vinden in de landschappelijke opbouw van het gebied. Zo ligt er de Maarschalkersteeg, de Hofslottersteeg, een aftakking van de Birkstraat en ten oosten daarvan een naamloos pad. Door de ligging tussen het opgaande hout liggen de stegen beschut en vormen een contrast met de openheid van de voormalige akkers. Ondanks dat dit laatste ook nog deels wordt begrensd door opgaand hout.

Aan de noordzijde van de Birkstraat lagen de boerderijen iets verder verwijderd van de weg. Om de boerderijen te bereiken waren er lanen aangelegd, die door hoog opgaande bomen werden begeleid. Hierdoor zijn monumentale oprijlanen ontstaan naar de historische boerderijen in het gebied.

Topografische kaart 1883 (topotijdreis.nl). Het kaartbeeld laat de kenmerkende landschappelijke structuur van de ontginning zien. De percelen worden gescheiden door bosschages, waardoor een gecompartmenteerd halfopen landschap is ontstaan.

Het landschap rondom de Maarschalkersteeg (foto links) en Hofslottersteeg (foto rechts) laten een duidelijk contrast zien tussen de beschutte stegen met opgaand hout en de openheid van de voormalige akkercomplexen, die eveneens tussen (restanten van) opgaande houtwallen (links op de foto rechtsonder) zijn gelegen. Op de achtergrond zijn de bossen van de hoger gelegen Soesterduinen zichtbaar.

Monumentale oprijlaan ter plaatse van de boerderij Birkstraat 125.

Bebouwing en erf

De bebouwing behorend bij deze ontginning van het gebied stond aan weerszijden van de Birkstraat. In de 17de eeuw stonden hier 15 huizen, overwegend boerderijen. Deze hadden een doorlopend stuk grond vanaf het duin in het zuiden tot aan de Eem in het noorden (bron: Derks en Heurneman 2010, p. 18.) De Hoge en de Lage Birk zijn daardoor onlosmakelijk met elkaar verbonden (zie ook factsheet Eemlandchap ten noorden van Birkstraat). Rondom de boerderijen werd een functioneel erf aangelegd omzoomd met hoog opgaande bomen. Direct grenzend aan de erven lagen kleine weides, boomgaarden en windsingels. Op enkele plekken aan de Birkstraat verwijzen oude fruitbomen nog naar dit historische beeld. Zoals eerder genoemd hadden met name de boerderijen aan de noordzijde van de Birkstraat veelal een eigen schaapskooi, waardoor een streekeigen erfinrichting is ontstaan met bijgebouwen die op informele, maar functionele wijze rondom de boerderij zijn geplaatst. Om de akkers te bemesten werd gebruikt gemaakt van potstalmest. De schapen uit deze stallen graasden op de droge heidegronden die ten zuiden van de Hoge Birk lagen. Dat er sprake was van beweiding van de hoge en vooral drogere gronden, blijkt ook uit de kadastrale minuut 1811-1832. Daarop staan op dat moment nog meerdere schaapskooien ingetekend. Ook in de huidige situatie zijn er aan de Birkstraat nog verschillende schaapskooien aanwezig. Deze hebben een status als beschermd monument.

Linksboven – Zowel aan de noord- als de zuidzijde van de Birkstraat stonden schaapskooien. Tegenwoordig zijn ze alleen nog terug te vinden aan de noordzijde van de straat. Tussen de erven door zijn er diepe doorzichten richting de Eem.

Rechtsboven – In de 20ste eeuw is aan het agrarische lint villabebouwing toegevoegd. Naast de agrarische erven ontstonden steeds meer siertuinen van burgers.

Linksboven – De boerderijen in het lint dateren van verschillende perioden

Rechtsboven – Ook na WOII zijn er nog villa's in het agrarische lint gerealiseerd, waardoor een bijzondere mengeling van bebouwing is ontstaan.

Vanaf het begin van de 20ste eeuw vond er een verandering in dit type bebouwing plaats langs de Birk. Tussen de historische boerderijen vond verdichting plaats. Dit gebeurde vooral langs de Birkstraat in de vorm van villabouw binnen een siertuin. Hierdoor is een afwisselend beeld ontstaan met historische boerderijen op erven en 20ste-eeuwse villabouw binnen siertuinen.

Aan de noordwestzijde van de Birkstraat lag de buitenplaats Hofslot met een landschappelijke tuinaanleg. Deze valt binnen het gebied van de Birk. Er is echter een aparte factsheet voor de betreffende buitenplaats opgesteld, die dieper ingaat op de ontstaansgeschiedenis van deze buitenplaats.

De bebouwing was van oudsher kleinschalig en bestond uit één bouwlaag onder een forse (rieten) kap, die overwegend haaks op de weg is gericht. Aan de noordzijde komt ook evenwijdig aan de weg gelegen agrarische bebouwing voor. Deze heeft meestal twee bouwlagen onder een minder forse kap. De bijgebouwen waren zowel aan de noord- als de zuidzijde van de Birkstraat ondergeschikt aan de hoofdbebouwing.

De 20^e-eeuwse bebouwing is net als de boerderijen kleinschalig. Deze bestaan vaker uit twee bouwlagen of twee-onder-een-kap woningen en hebben afhankelijk van de bouwperiode verschillende kapvormen die aansluiten op de tijdgeest (samengesteld, paraboool, schilddak, mansarde).

Huidige situatie

De hoofdstructuur van het gebied is op hoofdlijnen en in de verkaveling met opgaand hout, zowel in houtwallen, lanen en stegen, vrij gaaf bewaard gebleven. Op sommige plekken zijn de bomenlanen verdwenen, maar ook weer nieuw aangeplant. Deze jongere lanen zullen in de toekomst bijdragen aan het kenmerkende beeld van de laanbeplanting aan de noordzijde van de Birkstraat. De functie van het gebied is deels veranderd. Er is geen sprake meer van akkers, maar van grasland. Ook worden er geen schapen meer gehouden in de resterende schaapskooien. Deze hebben tegenwoordig een nieuwe toekomst gekregen als woonhuis of niet-agrarisch bijgebouw. Op veel erven is nog wel de kenmerkende erfbeplanting aanwezig, zoals de lanen, windsingels en houtwallen. Ook zijn er restanten van historische boomgaarden te vinden aan met name de noordzijde van de Birkstraat. Er heeft in zekere mate opdeling van de bouwlandkampen in kleinere percelen plaatsgevonden, waardoor het gebied gefragmenteerd dreigt te raken.

Aan weerszijden van de Birkstraat zijn nog historische boerderijen aanwezig. Door schaalvergroting staan op sommige erven grote moderne bijgebouwen (stallen en schuren). Met name aan de zuidzijde van de Birkstraat is het lint verdicht door de bouw van villa's met siertuinen. De historische boerderijen versterken het landschappelijke beeld van de Birk. De jongere villa's geven een duidelijk beeld van de ontwikkeling van het gebied in de laatste ruime eeuw. Ondanks dat de bebouwing in de afgelopen eeuw is toegenomen, is de bebouwingsgraad nog steeds relatief ijl. Hierdoor bestaan er, zowel aan de noord- als de zuidzijde, veel doorzichten naar het landschap achter het lint (bron: Raap 2014, p. 18).

Ruimtelijke karakteristieken

- De ligging van het buurtschap aan de historische infrastructuur vanaf Amsterdam, via Soest en Amersfoort, naar het oosten. Het buurtschap heeft zijn ontstaan aan deze weg te danken.
- De regelmatige indeling van percelen in langgerekte stroken.
- Doorzichten naar het open Eemlandschap en de Heuvelrug.
- Lage bebouwingsdichtheid met diepe doorzichten naar het achterliggende landschap.
- Kenmerkende historische (streekeigen) boerderijen met erfinrichting, waarop schaapskooien en bijgebouwen op informele wijze rondom de boerderij zijn geplaatst evenals kenmerkende groenvoorzieningen in de vorm van hakhoutwallen, windsingels en boomgaarden. Functioneel gebruik was hierbij leidend in de plaatsing van gebouwen en groen.
- Aanwezigheid van schaapskooien in een voor de functie kenmerkende architectuur met een zeskantige bouwmassa in één bouwlaag onder een kap. De gevels zijn overwegend zwart geteerd.

De Hoge Birk, ten zuiden van de Birkstraat

- Een kenmerkende indeling met direct grenzend aan de Birkstraat (zuidzijde) de erven van de boerderijen, omringd door grasland op de voormalige akkers en aan de achterzijde (zuid) van de percelen, op de overgang naar de drogere heidevelden, de bosgronden.
- Restanten van het opgaand hout, in de vorm van houtwallen, rondom de voormalige akkers, waardoor een halfopen/ halfgesloten landschap ontstaat.
- Stegen, die vanaf de Birkstraat naar het achtergelegen duin van de Heuvelrug lopen.
- Het contrast tussen de beschutte stegen en de openheid van de met opgaand hout omzoomde voormalige akkers.
- Doorzichten die uitkijken op de beboste duinen van de Heuvelrug.
- Kleinschalige bebouwing van één bouwlaag onder een (forse) kap in de vorm van boerderijen, haaks op de weg gelegen en ondergeschikte kleinschalige agrarische bijgebouwen.
- Niet-agrarische bebouwing in de vorm van 20ste -eeuwse kleinschalige villa's en twee-onder-een-kappers omringd door siertuinen in één à twee bouwlagen onder een kap.

Lage Birk, ten noorden van de Birkstraat

- Historische boerenerven op enige afstand van de weg, bestaande uit historische boerderijen en bijgebouwen waarin de schaapskooien een belangrijke rol spelen.
- Laanstructuren met hoogopgaande bomen naar de agrarische erven.
- Doorzichten die uitkijken op het open agrarische landschap van de Eemvallei.
- Kleinschalige bebouwing van één en soms twee bouwlagen onder een (forse) kap in de vorm van boerderijen en agrarische bijgebouwen. De boerderijen staan in de meeste gevallen evenwijdig aan de weg.
- In beperkte mate villabebouwing uit de 20ste eeuw aan de oostzijde van de Birkstraat.
- De buitenplaats Hofslot met zijn eigen karakteristieken (zie factsheet Hofslot).

Waardering

De Birkstraat heeft een hoge cultuurhistorische waarde vanwege de infrastructurele betekenis van de weg door de eeuwen heen en als ontwikkelingsbasis voor het buurtschap De Birk. Het landschap van de Hoge en de Lage Birk is van hoge cultuurhistorische en historisch landschappelijke waarde vanwege de herinnering aan de ontginningen van het gebied in de middeleeuwen en de duidelijke afleesbaarheid tussen de 'droge' zijde aan de zuidkant van de Birkstraat en de natte zijde aan de noordkant van de Birkstraat. De nog steeds tastbaar aanwezige structuur van de ontginning, bestaande uit regelmatige langgerekte percelen, stegen, lanen en houtwallen, geeft inzicht in de wijze waarop in de middeleeuwen kleinschalige ontginningen buiten de dorpsstructuren werden gerealiseerd. Tastbaar en van hoge cultuurhistorische en historisch landschappelijke waarde zijn daarbij de kampen aan de zuidzijde ter plaatse van de voormalige akkers (tegenwoordig grasland) die aan de achterzijde worden begrensd door bos.

Het bebouwingslint van de Birkstraat en de hierin gelegen historische bebouwing is ondersteunend aan het historische landschap en vormt er een ensemble mee. Met name de schaal van de

bebouwing, de overwegend agrarische uitstraling van de bebouwing, de ligging ervan ten opzichte van de Birkstraat, de oprijlanen met monumentale bomen en de openheid van het lint als gevolg van de ijle bebouwingsdichtheid dragen bij aan de hoge cultuurhistorische waarde van het historische lint.

De streekeigen erven met kenmerkende boerderijen, die aan de noord- en de zuidzijde een andere typologie en oriëntatie hebben, en de op het erf aanwezige agrarische bijgebouwen hebben als ensemble van agrarische bebouwing een hoge waardering. Binnen het bebouwingsbeeld hebben de 20ste-eeuwse villa's met siertuinen daarentegen in zijn algemeenheid een middelhoge waardering, vanwege de inzage die deze geven in de ontwikkeling van het buurtschap gedurende de 20ste eeuw. De genoemde waardering zegt niets over de afzonderlijke boerderijen en villa's, die in dit onderzoek niet per object zijn gewaardeerd. Afhankelijk van de individuele kenmerken kunnen zowel de historische boerderijen als de 20ste-eeuwse villa's en twee-onder-een-kappers een lage tot zeer hoge waardering hebben. Dit blijkt ook uit de aanwezigheid van het aantal rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten binnen het historische lint van de Birkstraat.

Binnen de gemeente Soest is naast het buurtschap De Birkt geen andere historische structuur aanwezig, waarin een ensemble van historisch landschappelijke kenmerken en historische bebouwingsstructuur aanwezig is in een aan De Birkt vergelijkbare hoge mate van gaafheid. Hierdoor is de Birkt, met de daarin gelegen landschappelijke structuur en bebouwing, zeldzaam binnen de gemeente Soest

Noordzijde van de Birkstraat, ter hoogte van Birkstraat 109. De diepe doorzichten geven zicht op het open agrarische landschap van de Eemvallei. Links zijn de restanten van een historische (bloeiende) fruitboomgaard te zien.

Bronnen

- Derks, G.J.M. en W.A. Heurneman, Soest in de zeventiende en achttiende eeuw, Soest 2010.
- Hendriks, S., De ontginning van Nederland. Het ontstaan van de agrarische cultuurlandschappen in Nederland, Utrecht 1998.
- Hilhorst, J.H.M. en J.G.M. Hilhorst, Soest, Hees en De Birkt van de achtste tot de zeventiende eeuw, Hilversum 2001.

- Raap, Tussen Eem en Heuvelrug; een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Soest, deel 1 en 2, Weesp 2014.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Cultuurhistorische landschappenkaart. Digitaal raadpleegbaar: cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/agrarische-landschappenkaart.